

LITERATUROZNAWSTWO.
KULTUROZNAWSTWO. FOLKLOR

Elena Karczevska
Uniwersytet Szczeciński

**KRONIKA MARCINA BIELSKIEGO
W RUSKIEJ HISTORIOGRAFII XVI–XVII W.
(NA PODSTAWIE ZBIORÓW BIBLIOTEK
MOSKWY I SANKT-PETERSBURGA).
PERSPEKTYWA INTERTEKSTUALNA¹**

***Chronicle of Marcin Bielski in Ruthenian Historiography
of Sixteenth and Seventeenth Centuries (Based on Library Collections
in Moscow and St. Petersburg). Intertextual Perspective***

ABSTRACT: The functioning of the Chronicle of Marcin Bielski in Ruthenian historical literature of sixteenth and seventeenth century from the intertextual perspective takes place on at least three levels. The first one is the level of readers and Ruthenian historiographical's reception of Polish text. Next level includes an analysis of Ruthenian translations of European history of the world, which indicate the growth of interest in culture and history of the West. The third phase of the intertextual communication between Polish and Ruthenian historiography is determined by using Chronicle as a hypertext (sometimes also in it's original-language version). Next we move to essentially different level of intertextual use, which covers the above two. The usage of Polish Chronicle refers at the same time to the content of that work, as well as to the physical form of the book. Such treatment of Polish old print (I mean use of illustrations from the edition of 1564 years in the Ruthenian manu-

¹ Artykuł zrealizowany w ramach grantu NPRH „Marcin Bielski, *Kronika to jest historia świata... (1564)* – edycja dzieła nr 11H 13 0302 82, nr 505-3500-250920-15” w ramach Programu MNiSzW pn. „Narodowy program Humanistyki”.

scripts) refers us to the ancient tradition of making palimpsests and encourages reflection on the relation of the old Rusyns to print.

KEYWORDS: Polish and Ruthenian historiography, intertextuality, historical relations in narrative, translation, historical reception

I. *Kronika to jest historia świata [...]*² Marcina Bielskiego w rosyjskich zbiorach

Intertekstualny wymiar związków historiograficznych ma wyjątkowe znaczenie w badaniach nad kształtowaniem się tożsamości historycznej Rusi i Polski doby renesansu. Patrząc na szerszy kontekst międzykulturowy dwóch państw, czyli na literackie związki piśmiennictwa staropolskiego z wczesnym (określanym jako średniowieczne) piśmiennictwem XVI-wiecznej Rusi, możemy stwierdzić, że *Kronika to jest historia świata [...]* Marcina Bielskiego w obszarze literatury staroruskiej jest traktowana jako autorytatywny wzór historycznoliteracki oraz źródło informacji o Zachodzie. Innymi słowy, jest to zarazem pretekst i hipotez³, stojący u podstaw „europeizacji” wschodniosłowiańskiego kronikarstwa⁴.

Podstawowym celem tego opracowania jest próba sporządzenia ogólnego przeglądu głównych rosyjskich zbiorów rękopiśmiennych i starodruków Moskwy i Sankt Petersburga. Zasoby czterech bibliotek są reprezentowane przez kilka egzemplarzy dwóch XVI-wiecznych edycji *Kroniki to jest historia świata* Marcina Bielskiego (1554 i 1564 r.) oraz późniejszej edycji-przeróbki jego syna, Joachima Bielskiego, z roku 1597. Mieszczą one również obszerne kolekcje ruskich rękopisów, zawierających XVI-wieczne przekłady pierwszego i trzeciego wydania *Kroniki* Marcina Bielskiego (1551 i 1564 r.), a także chronografy, historie i kosmografie oparte między innymi na tekście Bielskiego. Analiza stosunku tych narracji do tekstu źródłowego stanowi podstawę do dalszych badań nad funkcjonowaniem pierwszej polskojęzycznej historii świata w ruskiej historiografii XVI i XVII w.

² M. Bielski, *Kronika, to jest Historia Świata sześć wieków a cztery Monarchie rozdzielona z rozmaitych Historyków tak w świętym piśmie Krześcijańskim, Żydowskim, jako i Pogańskim wybierana i na Polski język wypisana dostateczniej niż pierwej, z przydaniem wiele rzeczy nowych. Od początku Świata aż do tego roku, który się pisze 1564, z Figurami ochędźnymi i własnymi*, Kraków 1564, RPB, sygn. 12.32.1.42.

³ G. Genette, *Palimpsesty. Literatura drugiego stopnia*, przeł. T. Strzyżński i A. Mielecki, wyd. „słowo/obraz terytoria”, Gdańsk 2014, s. 11.

⁴ Н.А. Казакова, *Западная Европа в Русской письменности XV–XVI вв.*, СПб 1980, s. 50; А.И. Рогов, *Основные особенности развития русско-польских культурных связей в эпоху Возрождения*, [w:] *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*, ред. Б.А. Рыбакова, Москва 1976; Т.А. Исаченко, *Переводная московская книжность XVI–XVII вв.*, Москва 2009, s. 284.

Relacje tekstowe pomiędzy *Kroniką* Bielskiego i jego ruską pochodną historiograficzną mają charakter stopniowy. Intertekstualny kontakt narracji odbywa się przede wszystkim na poziomie recepcji – zarówno polskiej, jak i ruskiej – tekstu oryginalnego, znajdującego się w zbiorach rosyjskich. Kolejnym etapem relacji międzytekstowych są przekłady *Kroniki*⁵. Staroruscy mnisi, przepisując liczne historie, latopisy i chronografy, najczęściej (choć wcale nie zawsze) korzystali z już gotowych tłumaczeń dzieła. Trzeba ponadto zaznaczyć, że w przypadku traktowania narracji Bielskiego jako źródła ruska historiografia wykorzystywała całe – prawie niezmienione pod względem układu treści – fragmenty polskiej *historiae mundi*. Takie potraktowanie wskazuje na tradycyjny wówczas, alegacyjny⁶ stosunek do pierwowzoru. Jako kolejny zaś stopień relacji tekstowych można wskazać językowe zapożyczenia-kalki pomiędzy hipotekstem polskiego historiografa i jego ruskimi hipertekstami⁷. Funkcjonowanie nowych intertekstów nadawało historiograficznym narracjom-„spadkobierczyniom” w pewnym sensie znak jakości. Natomiast leksykalne nowinki sprawiały, że lektura chronografów stawała się na Rusi atrybutem warstwy uprzywilejowanej i – zaryzykuję stwierdzenie – zaangażowanej zarówno intelektualnie jak i politycznie.

Osobno należałoby wymienić relację intertekstualną i jednocześnie rodzinną kronik samych Bielskich – ojca i syna⁸. *Kronika* Joachima Bielskiego, prawie zawsze przypisana w katalogach do Marcina Bielskiego, występuje w moskiewskich i petersburskich zbiorach w liczbie siedmiu egzemplarzy⁹. Stosunkowo liczna reprezentacja „kronik Bielskich” tłumaczy się przede wszystkim potrzebą aktywizacji ruskiej polityki zagranicznej po wyjściu spod tatarskiej niewoli w latach 80. XV wieku.

Z punktu widzenia wartości *Historii* jako źródła informacji, XVI-wieczna przeróbka jego syna ma inny stosunek narracyjny do hipotekstu i reprezentuje rodzaj relacji intertekstualnej, która z jednej strony rodzinnie łączy dwa teksty na wymaganym arkuszu historii, z drugiej zaś – kulturowo i ideologicznie je dzieli. Można powiedzieć, że ruskie zainteresowanie *Kroniką polską* Joachima Bielskiego

⁵ Przekład traktuję jako specyficzną formę nawiązania intertekstualnego. [za:] G. Genettem, *Palimpsesty...*, s. 8.

⁶ M. Głowiński, *Intertekstualność, groteska, parabola. Szkice ogólne i interpretacje*, T. V, Kraków 2000 oraz: A. Sitkowa, *Literacka rama wydawnicza druków z przełomu XVI i XVII wieku jako miejsce sporów o autorstwo*, [w:] *Sarmackie theatrum V – między księgami*, red. M. Barłowska i M. Walińska, Katowice 2012, s. 107.

⁷ G. Genette, *Palimpsesty...*, s. 9.

⁸ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego*, wydana. W drukarni J. Siebeneichera, Kraków 1597. Sygn. MK Kraków Zybenaycher 1597 2° (udostępniana w 4 egzemplarzach w Muzeum Książki Rosyjskiej Państwowej Bibliotece w Moskwie).

⁹ Stwierdzenie formułuję na podstawie moich dotychczasowych rozeznań bibliotecznych.

było spowodowane w pewnym sensie utożsamieniem tekstów Bielskich i, w związku z tym, jej automatycznym potraktowaniem jako części historii świata.

Poddane w tym artykule analizie materiały w ciągu stuleci były przechowywane w licznych zbiorach prywatnych: najpierw bibliotek klasztornych (na wyspach Solowieckich, w monasterze Antoniewo-Sijskim, Cyryla Biełozierskiego czy Józefa Wołokołamskiego¹⁰), a z biegiem czasu – w prywatnych kolekcjach bibliotecznym badaczy literatury (jak na przykład kolekcja Tichonrawowa), w zbiorach ruskich rodów szlacheckich (kolekcja Rumiancewa, Woroncowa), klasztorów (Zbiór Wielkoustiużski, Archangielski) czy muzeów (Zbiór Muzealny). Następnie księgi te stopniowo trafiały do zasobów Rosyjskiej Państwowej Biblioteki i Biblioteki Naukowej Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, a także Biblioteki Akademii Nauk i Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu.

Pod względem językowej charakterystyki hipertekstu oraz typu związku intertekstualnego między hipotekstem a ruskojęzyczną adaptacją *Kroniki* Marcina Bielskiego materiał literacki można podzielić na następujące kategorie:

- 1) oryginalne wydania *Kroniki to jest historyi świata* Marcina Bielskiego (wydania 1564, 1554 r.) w zbiorach bibliotek Moskwy i Petersburga;
- 2) kompletne oraz częściowe przekłady *Kroniki* Marcina Bielskiego¹¹;
- 3) osobne tłumaczenie V księgi (czyli *Kosmografii*¹²) *Kroniki* Marcina Bielskiego¹³;
- 4) XVI i XVII-wieczne odpisy ruskich chronografów (drugiej i trzeciej ruskiej oraz zachodnio-ruskiej edycji) z fragmentami *Kroniki* Marcina Bielskiego¹⁴;

¹⁰ *Книжные центры Древней Руси XI–XVI вв.*, отв. ред. Д.С. Лихачёв, Санкт-Петербург 1991, s. 12–15.

¹¹ ▪ Rkps RPB NIOR (tłumaczenie poszczególnych ksiąg *Kroniki* Marcina Bielskiego), Zbiór I. Łukaszewicza i N.A. Markiewicza koniec XVI w., sygn. Ф. 152, № 2; ▪ *Хроника всего света Мартина Бельского*. Rkps РМН, kolekcja Patriarchalna, odpis z ruskiego tłumaczenia 1584 r., sygn. Синодальное собрание № 113; ▪ *Книги третие Краник света о роздвоении веры римской для мартыновой веры лютора в немецкой земли, французской, в английской, в горской и в италянской, краткими словесы, написал Ян Шлейдан. Делалось лета от рождества Христова 1584*. Tom 2 (tom 1 utracono). Rkps BAN, Zbiór Archangielski, odpis XVII w., sygn. Аpx. Соб. С. Nr 135; ▪ *Хроника Мартина Бельского*. Rkps BAN, Zbiór Archangielski, odpis końca XVII w., sygn. Аpx. Соб. С. Nr 422. Zgodnie z teorią Edwarda Kasperskiego uznaję przekład za formę kulturowo-narracyjnej komunikacji intertekstualnej: E. Kasperski, *Związki literackie, intertekstualność i literatura powszechna*, [w:] *Teoria literatury w sytuacji ponowoczesności*, Warszawa 1996.

¹² W wersji ruskojęzycznej spotykamy się z udźwicznoną wersją tłumaczenia słowa „kosmografia” – „kozmozografia” oraz „kozmozougrafia”. W celu ujednoczenia zapisu i dla większej czytelności danego opracowania będę posługiwała się wariantem nieudźwicznionym, tożsamym z wersją polską pisaną przez „s”.

¹³ *Размерение або списание всяя земли. Книга пятые всего света коззоуграфия сишречь*. Rkps RNB, kolekcja OCPK, kon. XVI w., sygn. OCPK № 550, F. IV № 158.

¹⁴ ▪ *Русский Гранограф*. Rkps RPB NIOR, Zbiór Rumiancewa XVII w., sygn. Ф. 256 № 458; Ф. 256 № 456, Ф. 256 № 457; ▪ *Гранограф* (poprawiony na *Хранограф*). Rkps RPB NIOR, Zbiór Jegorowa 1630 (odpis z 1617 r.), sygn. Ф. 98 № 26; ▪ *Сборник историческо-хронографический без*

- 5) *kosmografie* jako ruskie kompilacje polskich i zachodnioeuropejskich kosmografii¹⁵;
- 6) rękopiśmienne wydanie *Kosmografii* (*Geografii* Gerarda Merkatora z fragmentami *Kroniki* Marcina Bielskiego)¹⁶;
- 7) odpis *Historii Kazańskiej*¹⁷ uzupełniony fragmentami V księgi (*Kosmografii*) *Kroniki* Marcina Bielskiego;
- 8) *Historia Scytów* Andrieja Łyżłowa (w której *Kronika* występuje jako źródło)¹⁸;
- 9) *Dzieje rzymskie* uzupełnione fragmentem *Kroniki* Marcina Bielskiego¹⁹.

Z perspektywy kulturowej relacje tych tekstów dają ważne intersemiotyczne podłoże do badań nad procesem gromadzenia XVI-wiecznej wiedzy o świecie w Księstwie Moskiewskim²⁰. Gatunkowe zawężenie historii świata do dziejów ojczystych w XVI wieku miało olbrzymi wpływ na kształtowanie się tożsamości narodowej Polski, ale nie mniejszą rolę odegrało ono również w procesie budowania tożsamości historycznej Rusinów²¹.

Wspomniane komentarze na temat *Historii* są ważnym elementem recepcji tekstu Bielskiego, stanowiącym swego rodzaju intertekstualny dialog historiograficzny, który odbywał się na kilku poziomach. Przede wszystkim są to reakcje czytelników tekstu oryginalnego i jego ruskich tłumaczeń. Następne poziomy komunikacji intertekstualnej: od przekładów, poprzez dosłowne-palimpsestowe i palimpsesto-intertekstualne (w przypadku Joachima Bielskiego) użycia *Kroniki* w ruskich rękopisach oraz adaptacje *Kroniki* w chronografach XVI i XVII w. zostaną przedstawione w kolejnych rozdziałach opracowania.

начала и конца. Rkps RPB NIOR, Zbiór N.S. Tichonrawowa 1 połowy XVIII w., sygn. Ф. 299 т. 3 NN 1 – 732 (2 tomy); ▪ *Русский гранограф III редакции со статьями и дополнениями*. Rkps RPB, Nior, Zbiór Muzealny XVIII w., sygn. Ф. 178 № 1840; ▪ Rkps RPB NIOR (kompilacja historyczna z różnych źródeł pochodzenia obcego), 2 połowa XVIII w., Zbiór I. Łukaszewicza i N.A. Markiewiczza, sygn. Ф. 152, № 3; ▪ *Гранограф западно-русской редакции*. Rkps RNB, kolekcja OCPK połowa XVI w., sygn. OCPK № 550, F. IV № 143; ▪ *Гранограф западно-русской редакции*. Rkps BAN, Zbiór Woroncowych Nr 4, odpis pocz. XVIII w., sygn. 4.7.25. Воронц. 409.

¹⁵ ▪ *Козмография описания всего света*. Rkps RNB, kolekcja OCPK, 1670 r., sygn. OCPK № 550, F. IV № 162; ▪ *Козмография*. Rkps RNB, kolekcja OCPK XVIII w., sygn. OCPK № 550, F. IV № 147.

¹⁶ *Космография Герарда Меркатора*. Rkps Rosyjskiej Państwowej Biblioteki w Moskwie (RPB, NIOR), Zbiór Rumiancewa, XVII w., sygn. Ф. 256 № 272.

¹⁷ *Казанская история. Козмография (выписки). Синопис (выписки)*. Rkps RPB NIOR, Zbiór Rumiancewa, odpis 1682 r., sygn. Ф. 256 № 524.

¹⁸ *Скифская история*. Rkps РМН, kolekcja Chłudowa 2 poł. XVII–XVIII w., sygn. Хлудов № 227.

¹⁹ *Римская история* (z fragmentem *Kroniki* Marcina Bielskiego). Rkps RPB NIOR, Zbiór Wielikoustiuzski, koniec XVI w., sygn. Ф. 122, № 59.

²⁰ А.И. Рогов, *Основные особенности...*, s. 22.

²¹ С.П. Розанов, *Хронограф Западнорусской редакции: К вопросу о его издании*. ЛЗАК за 1912 г., Санкт-Петербург 1913, s. 10.

II. Pierwszy poziom funkcjonowania *Kroniki* Marcina Bielskiego w ruskiej historiografii XVI i XVII w.

Ruska recepcja pierwszej polskojęzycznej *Kroniki* zaczęła się niemal zaraz po jej pierwszym wydaniu w 1551 roku. Mimo, że w zbiorach bibliotecznych Moskwy i Petersburga nie znajdujemy polskich starodruków tej edycji, jednak pośrednie (językowe) świadectwa oraz informacje zaczerpnięte z opracowań²² poświęconych ruskim (w szerszym tego słowa pojęciu) przekładom dzieła Bielskiego potwierdzają znajomość tego tekstu (a przynajmniej styczność z nim zachodnio-ruskich skrybów) już na samym początku lat 50. XVI w. Te pierwsze kontakty z narracją Bielskiego stanowią element kolejnego poziomu funkcjonowania intertekstualnego *Kroniki* i zostaną omówione w następnym podrozdziale. Natomiast za najbardziej powierzchowną pod względem przenikania intertekstualnego uznaję recepcję czytelniczą, która stanowić będzie pierwszy poziom funkcjonowania staropolskiego tekstu w ruskiej historiografii.

Siedem egzemplarzy *Kroniki* Marcina Bielskiego o różnym stopniu zachowania – od bardzo zniszczonych do lekko dotkniętych upływem czasu, ręką twórczo nastawionego czytelnika oraz słynną petersburską wilgocią – zawierają więcej śladów polskiej i ruskiej recepcji czytelniczej, czyli tak zwanych dopisków i różnego typu marginaliów.

Ciekawym materiałem analitycznym do badań nad odbiorem dzieła Bielskiego w rosyjskich zbiorach są skierowane do Marcina Lutra i protestantyzmu polskojęzyczne inwektywy. Np. pod portretem Lutra: „bodaj w piekle na wieki został”, „Marcin Luter kiep”, „Lepiej by było żeby go byli robaki toczyli jako psa”²³. Język oraz charakter pisma tych marginaliów świadczą o polskim pochodzeniu autora (lub autorów – na co wskazują różne typy pisma, kolory atramentu, poczucie humoru oraz stopień twórczego zaangażowania autorów notatek). Natomiast wykorzystanie w ruskich odpisach historiograficznych informacji na temat protestantyzmu świadczy o stosunkowo spokojnym podejściu do kwestii religijnych. Warto dodać, że brak ruskojęzycznych marginaliów o nacechowaniu negatywnym i krytycznym stanowi kolejne potwierdzenie neutralnego stosunku dawnej Rusi do wewnętrznych sporów religijnych zachodniego odłamu chrześcijaństwa – były one traktowane jednakowo źle i nie wzbudzały szczególnie negatywnych emocji²⁴. Charakter ruskich komentarzy wyróżnia się raczej dążeniem do uściślenia i po-

²² С.П. Розанов, *Хронограф Западнорусской редакции...*, s. 2, 5.

²³ M. Bielski, *Kronika, to jest Historyja Świata sześć wieków...*, RPB, sygn. 12.32.1.42, l. 193–193v, 224v.

²⁴ Т.А. Опарина, *Представление о христианине другой конфессии в России первой половины XVII в.*, [w:] *Древняя русь и Запад*, Институт мировой литературы имени А.М. Горького, Общество исследователей Древней Руси, изд. «Наследие», 1996.

prawiania poszczególnych treści. Tę specyficzną (historyczną, historiograficzną, językową, informacyjną i – wreszcie – partnerską) relację pomiędzy czytelnikami a tekstem oryginalnym można potraktować jako informacyjno-poznawczy dialog międzykulturowy narracji, spotykających się na kartach polskiego starodruku.

III. Przekład jako drugi poziom funkcjonowania *Kroniki* w ruskiej historiografii – kontekst

Zapotrzebowanie na ruskie przekłady *Kroniki* wzrosło wraz z zaostrzeniem infanckiego konfliktu terytorialnego pomiędzy Polską a Rusią, nasilającym się kryzysem wyznaniowym oraz kryzysem władzy moskiewskiej po słynnym zabójstwie carewicza Dymitra. Doszukiwano się własnych korzeni i budowano ruską historię na podstawie informacji, pochodzących z kronik zachodnioeuropejskich. Specyfika czasów (okres pomiędzy dynastią Rurykowiczów i Romanowów, „Dymitriady” i zagrożenie utratą tożsamości narodowej) zwielokrotniła potrzebę edukacji ogólnej i poznania historii europejskiej i własnej. Tłumaczenia dzieła Bielskiego miały stanowić bardzo ważne źródło nauczania młodych przedstawicieli elit rządzących: książęta uczono za pomocą kronik historii państw europejskich, a także geografii i wielkich odkryć²⁵.

Podłożem kulturowym tego procesu miało być zbadanie europejskiej świadomości historyczno-geograficznej oraz modernizacja ruskiej wiedzy na temat krajów zachodnich, historii Europy i wielkich odkryć geograficznych. O kierunku rozprzestrzenienia tekstów Bielskich decydował między innymi również aspekt geograficzny (*Historyje* „wędrowały” na Wschód stopniowo, zaś ich coraz szersza znajomość na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzyjała większemu zainteresowaniu wśród elit moskiewskich, co zaowocowało sprowadzeniem kilku egzemplarzy ksiąg na tereny Księstwa Moskiewskiego). Polsko-ruski międzykulturowy kontakt historiograficzny reprezentuje szeroki zakres związków intertekstualnych, które rozpocząć trzeba od ustalenia pierwszego łącznika w sieci analizowanego tu międzykulturowego dialogu narracji historiograficznych, czyli od XVI-wiecznych przekładów *Kroniki* na dialekty ruskie²⁶.

²⁵ М.Н. Тихомиров, *Средневековая Москва*, Москва 1997, с. 396.

²⁶ Н.А. Казакова, *Западная Европа* [...] oraz teŕże: *Полные списки русского перевода «Хроники всего света» Марциана Бельского*, Москва 1981, s. 93–95; Р.В. Бахтурина, «*Космография*» русской редакции XVI в. и «*Хроника всего света*» Мартина Бельского, [w:] *Древняя Русь и Запад*, s. 148–149. O zachodnioruskich tłumaczeniach *Kroniki* Marcina Bielskiego pisał również С.Л. Пташицкий, *Западнорусские переводы хроник Бельского и Стрыйковского: (Библиографические занятия)*, Санкт-Петербург 1905; także А.И. Соболевский, *Переводная литература Московской Руси*, Санкт-Петербург 1903.

Prawdopodobnie sam Iwan IV Groźny w latach 60. XVI wieku zlecił wykonanie tłumaczenia *Historyi...* Marcina Bielskiego na język ruski. Czy doszło do tłumaczenia z rozporządzenia cara – nie wiadomo²⁷. Natomiast *Historyja wszytkiego świata* Bielskiego była z pewnością czytana na Rusi jeszcze zanim ją przełożono. Kierując się powyższymi wnioskami, uznaję tekst *Kroniki* za specyficzną płaszczyznę kilkustopniowej komunikacji dwóch kultur: kultury renesansowej Polski i dawnej Rusi, zaś przekład wówczas reprezentowałby drugi poziom funkcjonowania *Historyi* Marcina Bielskiego w ruskim dziejopisarstwie XVI i XVII wieku i, jednocześnie, budującą tożsamość narodową międzytekstową komunikację historiograficzną²⁸.

Ruskich tłumaczeń kroniki Bielskiego powstało kilka. Wymienić tu warto tłumaczenie pierwsze, fragmentaryczne, sporządzone z pierwszego wydania *Kroniki* Bielskiego 1551 roku przez zachodnio-ruskiego kompilatora na potrzebę wydania chronografu zachodniej edycji 1553 roku oraz Nikonowskiego latopisu²⁹. Przekład ten stanowi pierwsze intertekstualne i międzykulturowe nawiązanie literackie do *Historyi* Bielskiego. Kolejne tłumaczenie pochodzi z lat 60. XVI wieku. Jest to przekład litewskiego szlachcica Ambrożego Breżewskiego na dialekt północno-zachodnio-ruski. Na podstawie tego tłumaczenia powstała późniejsza, południowo-zachodnio-ruska, wersja przekładu z wydania 1564 roku oraz ruski przekład 1584 roku. Dodatkowe informacje na temat pierwszych tłumaczeń *Kroniki* przytacza nam Bogdan Horbal. Według niego najstarszym znanym przykładem świeckiej pracy, której autorem mógł być Łemko, jest tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego: *Космографія описаніе свѣта*³⁰, które powstało najwcześniej w 1585 r. Mamy zatem dwie możliwości: albo chodzi jednak o pracę Breżewskiego, albo winniśmy do grona tłumaczy dopisać jeszcze jedną postać. Jednak materiał językowy tłumaczonej osobno V księgi dzieła, oprócz południowo-zachodnio-słowiańskich rysów dialektałnych, praktycznie nie różni się od przekładu Breżewskiego.

Kolejnego, selektywnego, przekładu dokonał Andriej Łyżłow w wieku XVII, tłumacząc wybrane fragmenty *Kroniki* i wykorzystując je w kompilacji historycz-

²⁷ М.Н. Тихомиров, *Средневековая...*, s. 368. Inaczej podchodzi do tej kwestii Andrzej Drózdź, tropiący ślady wzmianek na temat słynnej kolekcji w opisach bibliograficznych licznych carskich zbiorów [w:] A. Drózdź *Tajemnica księgozbioru Iwana Groźnego*, [w:] *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis Folia 2 Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, z. 1, Kraków 2001, s. 35–60.

²⁸ E. Kasperski, *Związki literackie, intertekstualność i literatura powszechna*, [w:] *Teoria literatury w sytuacji ponowoczesności*, Warszawa 1996.

²⁹ С.П. Розанов, *Хронограф Западнорусской редакции*, s. 10–16.

³⁰ B. Horbal, *Łemkowskie utwory rękopiśmienne XVI–XVIII wieków i ich los*, „Rocznik Ruskiej Bursy 2012”, Gorlice 2012, s. 31, [za:] Ю. Яворскій, *Повѣсти изъ „Gesta Romanorum” въ карпаторусской обработкѣ конца XVII-го вѣка*, „Сборник русскаго института в Праге”, Прага 1929, s. 351–388.

nej pt.: *История скифская (Historia Scytyjska)*, opartej na tekstach Giovanniego Botera, Marcina Bielskiego, Marcina Kromera, Jana Długosza i innych. Historię tę można określić jako ruski odczyt międzykulturowy, na co wskazuje swobodne wykorzystanie oryginalnego polskiego tekstu, a także jego konceptualne zastosowanie w procesie twórczym z jednoczesnym autorskim tłumaczeniem fragmentów dzieła. Łyżłół występuje tu jako tłumacz, interpretator i kompilator europejskich historiografów jednocześnie.

IV. Trzeci poziom funkcjonowania *Kroniki* w zbiorach rosyjskich

Na podstawie wymienionych wyżej przekładów powstały: *Historia Scytyjska*, *Historia o Bohemie* oraz *Sinopsis* (jako dość charakterystyczna forma sprawozdawcza w piśmiennictwie historycznym Dawnej Rusi). Przekłady te stanowiły podłoże informacyjne i pełniły funkcję źródła drugiego stopnia dla kolejno powstających chronografów spisanych w XVI i XVII w. przez ruskich skrybów-mnichów w takich ośrodkach kultury i rozwoju książki, jak monaster Sołowiecki, Antoniewo-Sijski, św. Cyryla Biełozierskiego, św. Józefa Wołokołamskiego, Troicko-Sergijewski, Simonowski czy Czudowski³¹. Powstające tu kolejne odpisy kronik-przekładów trafiały później do zbiorów prywatnych albo były przekazywane innym ośrodkom na przechowanie lub jako darowizna. Warto zaznaczyć, że tekst Bielskiego był jedną z głównych baz historiograficznych dla kolejnych rękopiśmiennych wydań kosmografii. Siedem ksiąg *Kroniki* Bielskiego znalazło się w zbiorze *Kosmografia* obok *Geografii* Gabriela Merkatora.

W poszczególnych XVII-wiecznych odpisach przekładów można zauważyć niewielkie zmiany na poziomie leksykalnym. Prawdopodobnie spowodowało je równoczesne wykorzystanie tłumaczenia północno-zachodniego lub południowo-zachodnio-ruskiego. W ten oto sposób dochodzi do przemieszczenia synchronicznego (zakładającego słowno-dialektalne zmiany języka staroruskiego) oraz diachronicznego (uwspółcześniającego język dawnych Rusinów). Jednak najciekawszym przesunięciem semantycznym są dosłowne użycia takich wyrażenia jak, na przykład „poganie”. Zmiany tu zachodzą w procesie leksykalnego kalkowania pierwowzoru – wyraz „pogański” zostaje przetłumaczony jako „поганый”/„pogannyj”, czyli „obmierzły, obrzydliwy, szatański”³².

³¹ *Книжные центры*, [tu:] wstęp R.P. Dmitriewej, s. 14–16.

³² *Размерение або списание всея земли. Книга пятые всего света козмоуграфия сииречь*, Rkpс RNB, kolekcja OCPK, kon. XVI w., sygn. OCPK № 550, F. IV № 158, l. 283v.

V. Narracja Marcina Bielskiego jako źródło informacji o kulturze i historii Zachodu

Trzy wymienione poziomy funkcjonowania *Kroniki* jako hipotekstu tworzą podstawową płaszczyznę dla przepływu informacji na temat kultur Zachodu i jej dalszego udziału w kształtowaniu się ruskiej tożsamości oraz ruskich wyobrażeń o świecie³³. *Historia Scytów* Andrieja Łyżłowa stanowi świetny przykład wieloźródłowej kompilacji tekstów zachodnioeuropejskich: obok Marcina Bielskiego i zarazem dzięki niemu ruscy skrybowie korzystali również z dorobku takich polskich historyków jak Jan Długosz, Maciej Miechowita, Marcin Kromer czy Maciej Strykowski w jednym rzędzie z greckimi, serbskimi, albańskimi i innymi europejskimi źródłami historiograficznymi. Jeżeli zaś chodzi o poznawanie historii Rusi, bodaj największym zainteresowaniem i autorytetem cieszyły się *Rerum Moscoviticarum Commentarii* Zygmunta von Herbersteina.

Wracając jednak do drugiego poziomu komunikacji międzykulturowej, trzeba zaznaczyć, jak bardzo dalekosiężny był jej charakter w przypadku polskiej narracji Marcina Bielskiego. Warto jednak podkreślić, że – w odróżnieniu od polskich oryginalnych starodruków – odpisy ruskich przekładów *Kroniki* są bardzo dobrze zachowane, zadbane i solidnie opracowane. Natomiast patrząc z perspektywy wewnątrztekstowych użyć – czyli komentarzy bądź uwag na marginesach rękopisów – są to egzemplarze na ogół nienoszące śladów emocjonalnych reakcji czytelników. Zarówno w tekstach kompletnych przekładów jak i w chronografach pojawiają się marginalia w języku ruskim i, o wiele rzadziej, polskim. Na kartach ruskich przekładów stanowią one przede wszystkim uściślenie lub wyjaśnienie tekstu, pomagające orientować się w treści, nowych pojęciach i zagadnieniach historycznych: „О муке, а по польски молвит ПЕКЛЕ”; „О Руси”; „Были прежде Прусове с Литвою одного языка (...) мало разумеют”; „О перенесении тела зри на другой странице”³⁴ i inne.

³³ Я.Н. Шапов, Ю.А. Лимонов, *История Руси в западно-украинской хронографической компиляции XVI в.*, [w:] *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования*, Москва 1976, s. 197, za: В. Лев, *Український переклад Хроніки Мартина Бельського*, Праці Українського наукового інституту, Т. 29, кн. 4, Варшава 1935.

³⁴ Czyli: „О мѣсе, со по польску называ się Пiekле”; „О Руси”; „Przed tym Prusowie z Litwą wspólny język mieli (...) mało rozumieją”; „О przeniesieniu ciała patrz na następnej stronie”, [w:] *Книги третие Краник света о раздвоении веры римской для мартыновой веры лютора в немецкой земли, французской, в английской, в горской и в италиянской, краткими словесы, написал Ян Шлейдан. Делалось лета от рождества Христова 1584*, Rkps BAN, Zbiór Archan-gielski, odpis XVII w., sygn. Арх. Соб. С. Nr 135, l. 459, 595, 669.

VI. *Kronika* jako palimpsest. Wykorzystanie polskiej edycji 1564 r. w jej rękopiśmiennych przekładach na dialekty ruskie

Podsumujmy główne założenia niniejszego artykułu. *Historyja* Marcina Bielskiego została rozpatrzona przede wszystkim jako tekst zanurzony w kontekstach: historycznym, historiograficznym, międzykulturowym i lingwistycznym. Narrację polskiego kronikarza traktujemy jako źródło przekładów i historiograficznych nawiązań intertekstualnych – jako „dawcę” intertekstów. O ile w kwestii przekładu jako przejrzystej intersemiotycznej komunikacji polskiego źródła i tekstu-przekładu nie mamy żadnych wątpliwości, o tyle liczne ruskie narracje historiograficzne poprzez nawiązania do *Kroniki* przenoszą nas do kolejnej, bardziej skomplikowanej fazy komunikacji międzytekstowej. Zwróćmy uwagę, że kontakt ten ma charakter trzyetapowy. Najpierw dochodzi do tłumaczenia polskiej *Historyi* na dialekt północno-zachodnio-ruski. Następnie, po upływie mniej więcej 20 lat, pojawiają się dalsze przekłady – na dialekt południowo-zachodnio-ruski i środkowo-ruski. Dopiero potem, mając za sobą już odległość czasową oraz większe zróżnicowanie językowo-kulturowe, tekst Bielskiego (tłumaczony głównie z jego trzeciego wydania 1564 r.) zostaje zaadaptowany przez ruskie piśmiennictwo historyczne.

Przechodząc zaś z obszaru intertekstualnego do ściśle kulturowego, możemy powiedzieć, że adaptacja *Kroniki* odbywa się na poziomie: kulturowym (wyrażonym w komentarzach na marginesach kart starodruków i rękopisów), językowym (przekłady, parafrazy, adaptacje) oraz metatekstowym – czyniąc z *Historyi* *wszystkiego świata* swoisty palimpsest (w sensie dosłownym). Palimpsestowy charakter przekładów *Kroniki* wyraża się w przeniesieniu fragmentów ilustracji oraz tekstu oryginalnego z wydania 1564 roku na karty ruskich rękopisów. Mamy tu do czynienia z dosłownym użyciem tekstu, które wyrażało się we wklejaniu do ruskich przekładów ilustracji, wyciętych z tekstu polskiego. Wcielenie elementów starodruku stanowi kolejny, czwarty, etap nawarstwień semantycznych, który potraktujemy tu jednak osobno ze względu na jego zbyt dosłowny na tle pozostałych, wręcz fizyczny, charakter. W niektórych, bardziej zniszczonych odpisach przekładów, na stronach z wklejonymi ilustracjami widoczne są polskie napisy. Co więcej, z drugiej strony tychże kart widzimy nieraz prześwitujące fragmenty polskiego tekstu, drukowanego na odwrocie załączonych portretów.

Takie potraktowanie oryginalnego druku może świadczyć o potrzebie jak najbliższego zobrazowania faktów przedstawionych w *Kronice*. Może to też wskazywać na specyficzny stosunek do tłumaczenia jako tekstu priorytetowego, mającego już większą wartość dla skryby oraz dla przyszłego odbiorcy-czytelnika, niż oryginalny polski starodruk. W dwóch odpisach całościowych przekładów pozostały puste miejsca, w których z czasem miały znaleźć się ilustracje, wy-

cięte z polskojęzycznego starodruku 1564 roku. Prawdopodobnie, mówi to albo o pośpiechu skryby, albo o nagłym zmniejszeniu zapotrzebowania na kolejny egzemplarz tekstu.

Wstępna analiza użycia intertekstualnych i palimpsestowych inspiruje do postawienia kolejnych pytań zarówno o potęgę wpływów literackich na kształtowanie się autowizerunku Rusinów XVI i XVII w., jak i o rolę kronikarstwa europejskiego (a szczególnie *Kroniki to jest historyi świata[...]* Marcina Bielskiego) w procesie ustalania polsko-ruskich stosunków polityczno-kulturowych na przełomie tych – decydujących dla obu państw – stuleci.